

І. М. Шкоріна*Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця***Національно-мовні картини світу: погляд О. О. Потебні**

Шкоріна І. М. Національно-мовні картини світу: погляд О. О. Потебні. У статті досліджено погляди О. О. Потебні на національно-мовну картину світу, висвітлено історію питання. Картину світу розглянуто як світобачення кожної людини й етносу, результат сприйняття та осмислення навколишнього світу, відображеного в мові. Проаналізовано думки О. Потебні щодо специфіки формування національно-мовної картини світу в свідомості молоді, складності, які виникають під час цього процесу. У статті розглянуто причини виникнення явища білінгвізму, простежено поняття «рідна мова» в умовах двомовності.

Ключові слова: О. О. Потебня, національна мова, національно-мовна картина світу, двомовність.

Шкоріна І. М. Национально-языковые картины мира: взгляд А. А. Потебни. В статье исследованы взгляды А. А. Потебни на национально-языковую картину мира, освещена история вопроса. Картина мира рассмотрена как мировоззрение каждого человека и этноса, результат восприятия и осмысления окружающего мира, отраженного в языке. Проанализировано мнение А. Потебни о специфике формирования национально-языковой картины мира в сознании молодежи, сложности, возникающие во время этого процесса. В статье рассмотрены причины возникновения явления билингвизма, прослежено понятие «родной язык» в условиях двуязычия.

Ключевые слова: А. А. Потебня, национальный язык, национально-языковая картина мира, двуязычие.

Shkorina I. M. National linguistic picture of the world: view of A. Potebnja. In the article the views O. O. Potebnja in the national language picture of the world, highlighted history of the issue. The picture of the world considered as the world view of each person and the ethnic group, the result of perception and understanding of the world, reflected in the language. Analyzed opinions of A. Potebnja on specific formation of the national language picture of the world in the minds of young people, the complexity that arise during this process. The article examines the causes of the phenomenon of bilingualism, traced the concept of «native language» in conditions bilingualism.

Key words: A. Potebnja, national language, national linguistic picture of the world, bilingual.

Інтерес науковців до національного компонента мови, національно-мовної картини світу має довгу й глибоку традицію. У німецькій лінгвістиці він сягає праць В. фон Гумбольдта, в українській – робіт О. О. Потебні, який суттєво розвинув ідеї, створивши власну філософію мови, «інтуїтивно вловлену В. Гумбольдтом проблему існування «внутрішньої форми» національної мови, «народного духу» перевів у площину взаємозв'язку мови і думки» [4:131].

У своїх численних працях він досліджував питання співвідношення мови і мислення, у тому числі в історичному аспекті, зовнішньої і внутрішньої форми слова, еволюції значення слова, символіки тощо. Учений уперше на вітчизняному ґрунті зацікавився питаннями взаємовідношення націй і мов, досліджував проблеми двомовності та багатомовності, у тому числі ранньої («Думка і мова» (1862), «Мова і народність» (1895), «Про націоналізм» (1905) та ін.). Особливо показова в цьому плані його робота «Мова і народність», у якій він детально розглянув різні аспекти мовної картини світу, хоча й не використовує саме цей термін (учений називав це «системами зображення»), у контексті проблем ранньої (від народження) двомовності, змішування мов та пов'язану з ними проблему перемикання кодів.

Саме в цьому контексті думки О. О. Потебні становлять великий інтерес для сучасних дослідників. Незважаючи на те, що його праці написані майже півтора століття тому, висловлені в

них ідеї залишаються актуальними й у наш час, окрім того, вони стали основою для всіх подальших досліджень національно-мовної картини світу на українському ґрунті.

На жаль, у переважній більшості робіт сучасних дослідників, присвячених цій проблематиці, прізвище О. О. Потебні згадується побіжно; автори посилаються, як на базові, на роботи Л. Вайсгербера, Е. Сепіра та Б. Уорфа (гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа) тощо, у яких аналогічні поглядам О. О. Потебні думки були висловлені на кілька десятиліть пізніше. З огляду на це, маємо за мету аналіз поглядів О. О. Потебні на мову і мислення та проблему національно-мовної картини світу.

Національно-мовна картина світу, притаманна як кожній окремій особистості-мовцю, так і суспільству в цілому, є однією з концептуальних умов цілісного сприйняття світу. Відмінності в мовах – це відмінності в поглядах на світ. У ХХІ столітті ці проблеми набули особливої актуальності у зв'язку з тим, що сучасний етап розвитку культурно-інформаційних процесів у світовому суспільно-політичному й мовному просторі характеризується глобалізацією та інтеграцією, які відбиваються в усіх сферах буття. Ці процеси, загалом позитивні і абсолютно необхідні для подальшого розвитку людства, однак несуть із собою певну загрозу мовної й культурної уніфікації, небезпеку розмивання поняття нації та національної мови, у результаті чого «пошук ідентичності, <...> розглядається передусім

як захисна реакція в умовах глобалізації, а тому трактується як джерело зростаючої соціальної напруги» [3:229], що вже починає усвідомлюватися.

Ще О. Потебня підкреслював неприпустимість подібної уніфікації та наголошував на цінності кожної нації незалежно від ступеня її розвитку й кожної національної мови для розвитку людства в цілому: «Якби об'єднання людства за мовою і взагалі за народністю було можливим, воно було б згубним для загальнолюдської думки, як заміна багатьох почуттів одним, хоча б це одне було б не дотиком, а зором. Для існування людини потрібні інші люди; для народності – інші народності» [1:229]. Тут бачимо характерне порівняння мови із зором, постійне для науковця.

Стверджуючи рівність і рівноцінність націй та народів між собою, О. О. Потебня уточнює: «Як немислима точка зору, з якої б видно було всі сторони речі, як у слові неможливо уявлення, що виключає можливість іншого уявлення, так неможлива всеосяжна, безумовно краща народність» [1:229], а отже, «як немає мови і наріччя, які не були б здатні стати знаряддями непереборно різноманітної і глибокої думки, <...> так будь-яка народність а priori здатна до нескінченного <...> розвитку» [1:229]. Як бачимо, О. О. Потебня вважав, що немає кращих чи гірших народів і націй, і кожна народність, поки вона існує, має потенційно однакові з іншими народностями й націями можливості еволюціонувати незалежно від цивілізаційного, культурного чи політичного рівня її розвитку в певний період.

Цей тезис приводить філософа до парадоксального на перший погляд висновку: «Послідовний націоналізм є інтернаціоналізм» [1:229]. Але насправді нічого парадоксального тут немає. Адже цей текст писався задовго до появи інтернаціоналізму радянського гатунку з його абсурдною ідеєю добровільного об'єднання націй і боротьби з національною відокремленістю, завдяки яким саме слово *інтернаціоналізм* стало сприйматися як негативне. Ми звикли, що це поняття використовується як антитеза націоналізму, але початкове, первісне його значення полягає в обстоюванні свободи й рівності всіх народів, яку, власне, і захищав О. О. Потебня. Для цивілізованої людини не може бути антитези між любов'ю до свого народу (націоналізм) та повагою до інших народів і визнанням їх рівних можливостей (інтернаціоналізм), навпаки, ці поняття не взаємовиключні, а взаємодоповнюючі. Однак, як підкреслював науковець, інтернаціоналізм не повинен перетворюватися на денационалізацію, яка є вкрай негативним, згубним для існування нації явищем.

Цікаво, що наведені думки науковець висловив не в одній зі своїх філософсько-лінгвістичних праць, а всередині вузько спеціалізованого фольклористичного дослідження «Рецензия на сборник “Народные песни Галицкой и Угорской Руси”, собранные Я. Ф. Головацким» (1880), яке, зважаючи на його тематику і великий обсяг, не могло бути розраховане на широкі кола читачів. На думку

Ю. Шевельова, О. О. Потебня свідомо вибрав «конспіративний» спосіб висловитися, оскільки «непрофесійного читача такий текст швидко відстрашить. Так от, між ці бастіони страхітливої ерудиції втиснуто кілька сторінок про мову й народність» [5:229]. Виникає враження, що вчений справді не хотів, щоб ці думки були вчасно помічені, очевидно, з цензурних міркувань. Саме тому цей текст становить найбільший інтерес для тих, хто «дійсно бажає довідатися про думку Потебні в питанні Мови / Народності» [5:229], за висловом того ж Ю. Шевельова.

Але звернімося й до інших робіт О. О. Потебні. Його основною ідеєю є тезис, що різні мови є глибоко різними системами прийомів мислення, а отже, неможливо «змінювати мову з такою ж легкістю, як змінюють одяг» [2:258], оскільки мови не є просто засобами позначення готової думки, яка утворилася незалежно від них. На думку науковця, «мови тому тільки служать позначенням думки, що вони суть засоби перетворення початкових, домовних елементів думки; тому в цьому сенсі вони можуть бути названі засобами творення думки» [2:259], тобто мова, якою володіє й користується людина, має визначальний вплив на формування її мислення та сприйняття реальності, а відповідно, і світобачення.

Образно порівнюючи мову із зором, О. О. Потебня пояснював, що «як найменша зміна в устрої ока й діяльності зорових нервів, неминуче дає інші сприйняття і цим впливає на весь світогляд людини, так кожна дрібниця в устрої мови повинна давати без нашого відома свої особливі комбінації елементів думки. Вплив всякої дрібниці мови на думку в своєму роді єдиний і нічим незамінний» [2:258–260]. Дослідник наголошує, що цей вплив як мови в цілому, так і кожного її елемента на мислення є абсолютним, монопольним і всеохопним, але при цьому зазвичай не помічається й не усвідомлюється людиною-мовцем.

Виходячи з цього, О. О. Потебня першим серед вітчизняних дослідників звернувся до проблеми раннього білінгвізму. Він особливо наголошував на значенні освіти, яку людина повинна отримувати обов'язково рідною мовою, бо «іншомовна школа, чи буде це школа в тісному сенсі, <...> або взагалі школа життя, має приготувати зі свідомості учнів рід палімпсеста, причому її учні і за рівності інших умов будуть відставати від тих, яким у школі потрібно було не забувати колишнє, а лише вчитися» [1:231], причому подібні думки повторюються вченим у багатьох роботах. О. О. Потебня справедливо вважав, що освіта іноземною, а не рідною мовою може вести до повної і остаточної втрати людиною національної самоідентифікації і в результаті цього – до денационалізації нації.

Розглядаючи проблему білінгвізму в освіті з точки зору формування національно-мовної картини світу, він писав, що «знання двох мов у ранньому віці не є володіння двома системами зображення і сполучення одного й того ж кола думок, але роздвоєне це коло й наперед утруднює досягнення цілісності світогляду, заважає науковій абстракції»

[2:263]. Отже, вчений негативно ставився до ранньої двомовності, вважаючи, що вона заважає нормальному формуванню в людини національно-мовної картини світу, а відповідно, наукової та концептуальної картин світу.

Нам подібні думки видаються занадто категоричними. Істина, на наш погляд, знаходиться десь посередині й полягає в тому, що двомовність (полімовність) може бути як позитивним, так і негативним фактором розвитку людини й соціуму незалежно від багатьох лінгвістичних та позалінгвістичних причин. У людини, яка сприймає як рідні дві мови (або більше), засвоєні нею в ранньому дитинстві, справді в деяких випадках можуть виникати труднощі з національною самоідентифікацією, іноді такій людині в дорослому віці доводиться вибирати, яка мова і яка картина світу є для неї базовою. Сім'я, з одного боку, і заклади освіти, з іншого, можуть як полегшити, так і ускладнити цей вибір. Однак за умови гармонійного розвитку соціуму, такі конфлікти у свідомості мовців можуть і не виникати.

Торкаючись проблеми формування картини світу в ситуації двомовності, ми неминуче підходимо до питання, ідеться про одну картину світу чи дві окремі. Це питання й досі залишається остаточно не вирішеним. О. О. Потебня, який першим звернувся до аналізу цієї проблеми стосовно притаманної ХІХ ст. двомовності вищих верств суспільства (російська і французька мови), писав, що «Людина, яка говорить двома мовами, переходячи від однієї мови до іншої, змінює разом із тим характер і напрям течії своєї думки, притому так, що посилення її волі лише змінює колію її думки, а на подальший перебіг її вплив лише посередній. Це посилення може бути порівняне з тим, що робить стрілочник, який

переводить поїзд на інші рейки» [2:260]. У сучасній лінгвістиці це явище відоме під назвою «код-світчинг», або перемикання кодів. На думку О. О. Потебні, «різні мови в одній і тій же людині пов'язані з різними областями і прийомами думки, <...> ці різні сфери і прийоми в одній і тій же людині розмежовані і речовинно» [2:263]. Як бачимо, учений вважав, що у свідомості людини-мовця, що володіє кількома мовами, існує й відповідна кількість окремих мовних картин світу, які пов'язуються з різними сферами як мислення, так і буття.

Ми не можемо повністю погодитися з наведеними думками; зокрема, ми вважаємо, що у свідомості людини, скільки б мов вона не засвоїла, існує не кілька окремих національно-мовних картин світу, а одна цілісна, утворена на основі рідної мови, до якої включаються, індивідуально переломлюючись, повністю чи фрагментарно мовні картини світу, притаманні всім засвоєним мовам. На нашу думку, якби це було не так, не відбувалося б змішування мов у процесі мовлення, не могли б виникати такі явища, як суржик (розуміємо цей термін широко – як елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно).

Оскільки, як ми побачили, національно-мовна картина світу невід'ємно пов'язана з мисленням людини, О. О. Потебня намагався встановити характер цього зв'язку, встановити, як проявляється особливе світосприйняття, закладене в кожній конкретній мовній картині світу. Ми розглянули деякі аспекти поглядів вченого, приділивши особливу увагу проблемі творення національно-мовної картини світу в ситуаціях двомовності та змішування мов. Цілісне осмислення наукової спадщини О. О. Потебні попереду.

Література

1. Потебня А. А. Рецензия на сборник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», собранные Я. Ф. Головацким / А. А. Потебня // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., Искусство, 1976. — С. 226—252.
2. Потебня А. А. Язык и народность / А. А. Потебня // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., Искусство, 1976. — С. 253—285.
3. Рожанська Н. В. Соціальні ідеї Олександра Потебні в контексті сучасної етносоціології і глобалістики / Н. В. Рожанська. — Наукові праці. Соціологія. — Вип. 213. — Т. 225. — 2013. — С. 17—20.
4. Селеменова О. А. Формирование концепции языковой картины мира в работах отечественных и зарубежных лингвистов конца XVIII — начала XX века / О. А. Селеменова // Филологические науки. — Тамбов : Грамота, 2012. — № 1 (12). — С. 130—134.
5. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання [електронний ресурс] / Юрій Шевельов. — Режим доступу : http://shron.chtyvo.org.ua/Sheveliov_Yurii/Oleksander_Potebnia_i_ukrainske_pytannia.doc